

НАВЧАННЯ РЕФЛЕКСІЇ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОТРЕБИ В ТВОРЧІЙ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку педагогічної теорії та практики характеризується станом постійної мінливості. Все гостріше відчувається необхідність оновлення наявних знань і засвоєних технологій викладання в залежності з запитами інноваційних процесів, які проходять. Нова освітня парадигма актуалізує необхідність усвідомлення кожним педагогом свого багажу, виходу в рефлексивну позицію, що дозволяє аналізувати різні педагогічні ситуації, самостійно виробляти конструктивно-методичні схеми дій. Проблеми та задачі, котрі мають вирішувати майбутні вчителі в процесі своєї професійної діяльності, стають все більш творчими, які не мають однозначних або шаблонних шляхів вирішення.

В основі реального здійснення інноваційної діяльності лежать уміння побудови концептуальної основи педагогічної новачії, включаючи: діагностику, прогнозування, розробку програми експерименту, аналіз її здійснення, реалізацію програми, відстеження ходу та результату запровадження. Необхідною умовою реалізації інноваційної діяльності педагога є вміння йти на певний ризик, успішно вирішувати конфліктні ситуації, знімати інноваційні бар'єри. Інноваційна діяльність передбачає вміння рефлексувати з приводу одержаних результатів і механізмів їх досягнення [3, с. 154].

У зв'язку з цим актуальності набуває потреба виховання у вищому навчальному закладі (ВНЗ) творчої особистості з розвинутою потребою в творчій самореалізації. Однією з педагогічних умов, яка сприяє формуванню цієї потреби, є навчання студентів рефлексії та застосування рефлексивного аналізу в педагогічному процесі. Розвиток рефлексивних умінь допоможе майбутньому учителю досягти адекватної самооцінки, усвідомити свої сильні та слабкі сторони, пізнати свій творчий потенціал, знайти індивідуальний стиль творчої професійної діяльності.

Аналіз попередніх досліджень. Проблематиці, пов'язаній з рефлексією, приділяється увага багатьма дослідниками, які розкривають залежність креативності від рівня педагогічної рефлексії в професійній діяльності вчителя (В. Андрєєв, Л. Попов, Н. Посталюк), аналізують вплив рефлексії на продуктивність діяльності педагога, її взаємозв'язок з професійною компетентністю, самоосвітою, інноваційною діяльністю педагога (Н. Кузьміна, В. Сластьонін), обґрунтовують необхідність формування рефлексивних умінь у студентів і пропонують способи навчання рефлексії (В. Богін, В. Карцев, А. Матюшкін, І. Стеценко, Л. Столяренко, А. Хуторський).

Мета даної статті – обґрунтування рефлексії як умови формування потреби особистості в творчій самореалізації та визначення деяких способів її розвитку у вищому педагогічному навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу. Досвід роботи у ВНЗ дозволяє зробити висновок, що багато майбутніх учителів мають бажання реалізувати себе, проте не в змозі оцінити свої особистісні та професійні якості, не знають своїх творчих можливостей і через це не можуть досягти творчої самореалізації. Це пояснюється відсутністю відповідних умінь рефлексії, самоаналізу, самооцінки, підґрунтям чого є недоліки професійної підготовки у ВНЗ, де студент часто сприймає себе, як об'єкт педагогічного впливу, й тому не усвідомлює цілей професійної підготовки, способів досягнення цілей, мотивів своєї діяльності. Студентові притаманна орієнтація на зовнішній стимул, що безумовно гальмує творчий розвиток особистості та негативно позначається на формуванні її потреби в творчій самореалізації, котра є запорукою плідної професійної діяльності.

Працювати в умовах творчості – необхідна вимога до професійної діяльності сучасного педагога. Лише творчий учитель як творча особистість здатний на продуктивно-

перетворювальну діяльність на основі власних, принципово нових ідей, підходів. Творча праця – особливо складна, й навчання в умовах творчої праці певною мірою гарантує в подальшому успішну діяльність, а також постійну спрямованість на її раціоналізацію, поліпшення якості та підвищення її ефективності [4]. Щоб майбутній учитель став творчою особистістю, в нього мають бути сформовані ціннісні орієнтації, в яких творчість займає високе місце в ієрархії цінностей, він має мати успішний досвід творчої діяльності, розвинуті рефлексивні вміння, що є умовами стійкої потреби особистості в творчій самореалізації.

Д. Богоявленська розглядає творчість, як специфічний прояв інтелектуальної активності людини. Науковець визначає наукову дефініцію творчості як створення нового нівелює різницю між видами творчості та розвиває розуміння специфіки феномену, що всі існуючі визначення творчості характеризує їх віднесеність до її продукту, а не до самого процесу. В якості одиниці аналізу творчості автор називає «інтелектуальну активність», яка є «нестимульованим ззовні продовженням мислення». Творча активність полягає у виході за межі заданого, в здатності продовжувати процес пізнання за рамками вихідної задачі, тобто в ситуативно нестимульованій продуктивній діяльності, коли суб'єкт діяльності сам ставить перед собою задачі та вирішує їх [1].

Творчість є важливим фактором підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Вона сприяє виробленню вмінь розв'язувати задачі, орієнтуватися в нових умовах, переборювати труднощі, збуджує та стимулює розвиток інтересів до діяльності, оскільки завжди пов'язана з відкриттям нового, знаходженням чогось раніше невідомого.

Творчість вимагає від особистості установки та зосередженості на самому процесі творчої діяльності та рефлексії на способи мислення та діяльності. В. Богін вважає, що творчою можна назвати діяльність лише в тому випадку, коли вона здійснюється не за заданим зразком, а є результатом рефлексії (тобто звернення індивіда до свого внутрішнього світу, до свого досвіду) [2].

Рефлексія (від латинського – reflexio – повернення назад, відображення) – форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення своїх власних дій і законів; роздуми; самоспостереження, самоаналіз. Як предмет наукового дослідження рефлексія має довгу історію. Поняття рефлексії виникло в філософії та означало процес роздумів індивіда про те, що коїться навколо, в його власній свідомості.

Рефлексія – це знання та розуміння суб'єктом самого себе, а також з'ясування того, як інші знають і розуміють його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення [7]. Це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. У сучасній психології спостерігається як інтенсивне зростання експериментальних і прикладних досліджень рефлексії, так і заглиблений аналіз її теоретичних основ. Якщо раніше рефлексія була лише пояснюючим принципом функціонування психічних процесів або притягувалась в якості категоріального середовища для обґрунтування теоретичних концепцій психічного розвитку, то тепер вона виступає ще й особливим психологічним предметом експериментального вивчення, оснащеного спеціально розробленими для цього методами [5].

Формування рефлексії може бути забезпечене організацією соціально-психологічних ситуацій, які включають у собі процес порівняння власної діяльності з діяльністю «нормативного іншого». Це створює передумови усвідомлення суб'єктом себе, ситуації, партнера по взаємодії й побудови на цій основі внутрішніх засобів регуляції поведінки. Усвідомлюючи свої дії й їхні підстави, людина починає розглядати їх як специфічні об'єкти, стає по відношенню до них вільною, може їх замінити чи вдосконалити. В процесі розвитку людини рефлексія вперше з'являється під час виникнення в дитини мови. До цього моменту, у неї немає можливості відокремити себе від навколишнього середовища, для неї не існує суб'єкт-об'єктного протиставлення. Первинна диференціація в свідомості дитини з'являється завдяки взаємодії з дорослими, як наслідок своєї безпорадності та невміння. Переживання цього стану є початком самовизначення, зародженням самосвідомості й первинної форми рефлексії [6]. Рефлексія є тим психологічним механізмом, за допомогою якого здійснюється перехід людини на вищий рівень розвитку. Отже, необхідність її появи зумовлена усвідомленням або скоріше переживанням

людиною обмеженості вже засвоєних способів взаємодії із зовнішнім світом. Тому рефлексивний процес здійснюється стихійно. Він є засобом забезпечення соціалізації індивіда, але не стає постійно діючим механізмом розвитку людини.

Необхідність перегляду власних засобів діяльності з'являється також тоді, коли неможливо продовжувати спільну діяльність унаслідок взаємного непорозуміння її учасників. У цьому випадку розходження в розумінні ситуації між партнерами по спільній діяльності потребують аналізу підстав власних переконань та їхньої об'єктивації. Тому рефлексія в широкому розумінні включає в собі такі процеси, як самопізнання та пізнання іншої людини, самооцінка й оцінка інших, самоінтерпретація й інтерпретація поведінки, діяльності, думок інших людей [6].

В практиці викладачі часто розуміють рефлексію як просту констанцію або повторення виконаного чи формулювання висновків, що робить неможливим правильне навчання студентів рефлексії та застосування рефлексивного аналізу в педагогічному процесі ВНЗ. Предметом рефлексії може бути все, що міститься в досвіді людини: знання, уявлення, поняття, почуття, ставлення, цінності тощо.

У психологічних дослідженнях рефлексія розглядається як один із важливих механізмів, які забезпечують адаптивність людини до нових умов діяльності. Психологічні механізми рефлексії можуть бути представлені в наступному вигляді.

1. Зупинка. Припинення змістовної діяльності в ситуації, пов'язаній з завершенням засобів її вирішення. Проблемно-конфліктна ситуація сприймається як невирішена в цих умовах, тому що попередній досвід у якісно змінених умовах не здатний забезпечити позитивні результати. Спроби вирішити проблему відомими способами неефективні, тому вони припиняються як безглузді в цій ситуації.

2. Фіксація. Аналіз ходу та результатів попередньої роботи й формування суджень.

3. Відчуження. Вивчення себе, діючого у відстороненій ситуації позиції. Реалізується здатність бачити свої дії в ситуації та перебудовувати її образ в залежності від довільно вибраної позиції.

4. Об'єктивація. Аналіз своїх дій в системі існуючих або можливих дій. Відновлення минулого досвіду та конструювання моделей власного майбутнього. Відстежування причин і можливих наслідків власних дій. Здійснюється перегляд ситуації.

5. Повертання. Повернення до початкової ситуації, але в новій позиції та з новими засобами. Співвідношення своїх цілей і своїх дій, спрямованих на їх досягнення.

Таким чином, дані психологічні механізми рефлексії дозволяють організувати процес зміни своєї професійної діяльності за рахунок його переосмислення шляхом рефлексивних дій, вибору напрямку самокерованого розвитку. Треба зазначити, що ці психологічні механізми покладені в основу системної рефлексії, котра організує процес переосмислення свого розвитку педагогом, своїх відносин з учасниками освітнього середовища [6]. Розглянемо й рівні системної рефлексії, котрі дозволять визначити ступені формування професійної рефлексії в педагогів.

Перший рівень системної рефлексії пов'язаний із зупинкою розвитку на тій чи іншій стадії і направленістю діяльності на себе. Для цього рівня характерні інтуїтивні роздуми, формальне усвідомлення інформації, що поступає, про професійну діяльність.

На другому рівні, більш глибокому, системна рефлексія полягає в об'єктивації педагогічної діяльності й у вигляді конкретних принципів, правил, алгоритмів. Тут переважають дискурсивні роздуми, в результаті чого формуються ті чи інші об'єкти. Рефлексивний процес на цьому рівні може бути представлений евристичними моделями, в яких відображений досвід не тільки одного суб'єкта, а й діяльність інших людей, педагогічного спадку в цілому.

Третій рівень системної рефлексії пов'язаний із узагальненням об'єктивованого досвіду самокерованого розвитку на той чи іншій стадії в загальному принципі, методі. Тим самим спостерігається звільнення цього досвіду від суб'єктивного характеру його походження.

Педагогічна діяльність рефлексивна за своєю природою, рефлексивні процеси в ній виявляються наступним чином: у процесі практичної взаємодії педагога з тими, хто навчається, коли він прагне адекватно розуміти та цілеспрямовано регулювати думки, почуття й вчинки студентів; у процесі проектування діяльності студентів, коли педагог розробляє цілі навчання та конструктивні схеми їх досягнення з урахуванням особливостей і можливостей їх просунення та розвитку; в процесі самоаналізу та самооцінки вчителем власної діяльності та самого себе як її суб'єкта.

Професійна рефлексія обумовлює інтенсивність введення новацій вчителем, забезпечує переосмислення змісту свідомості суб'єкту й усвідомлення ним прийомів педагогічної майстерності, без чого неможлива творча діяльність у сучасному освітньому закладі [2, с. 243].

Оскільки творча активність породжується проблемною ситуацією, неможливістю застосувати традиційні шляхи вирішення задачі, людина усвідомлює необхідність рефлексії. За допомогою рефлексії пригадуються та виявляються основні компоненти діяльності, формулюються проблеми, котрі виникли, аналізуються причини невдачі та труднощів. Після чого застосовуються інші шляхи вирішення проблеми, висуваються гіпотези, знаходиться інтуїтивне рішення, усвідомлюються народжені ідеї, з'ясовуються способи творчої діяльності, визначаються отримані результати.

В. Богін пропонує поділити всі способи навчання рефлексії на дві великі групи:

1) Ті, що стосуються цілеспрямованої зміни світоглядних установок педагога та студента, атмосфери, в якій проходить навчання, ідеології, на котрій ґрунтується педагогічний процес;

2) Більш часткові дидактичні прийоми, спрямовані на активізацію рефлексивної позиції студента [2].

Враховуючи розробки В. Богіна й інших дослідників, ми вважаємо, що для навчання рефлексії студентів вищого педагогічного навчального закладу з метою формування потреби особистості в творчій самореалізації можуть бути застосовані наступні підходи, методи та прийоми.

1. Видалення із процесу навчання культу знань, під час якого студент боїться показати своє незнання, оскільки це вважається слабкістю. Завдяки цьому знімається нервова напруга, котра гальмує творчу активність особистості, студент розуміє, що фіксація незнання є відправною точкою процесу пізнання або творчої діяльності. Рефлексія в цьому випадку є не тільки підсумком, але й початком особистістю нової діяльності та постановки нових цілей.

2. Заохочення різноманітних точок зору, виховання толерантності до інших позицій, що ґрунтується на постулатах сучасної філософії про неможливість пізнання абсолютної істини. Крім того, прийняття тільки однієї точки зору як правильної унеможливорює творчість, яка передбачає здатність висувати кілька гіпотез вирішення проблеми. Одним із способів реалізації цього є рольова гра. Де учасникам пропонується прийняти на себе ролі різних людей або фахівців і з їхніх позицій пояснити щось або запропонувати вирішення проблеми.

3. Заохочення будь-яких дій студентів, які є результатом рефлексії, стимулювання звернення до власного досвіду, до пережитих почуттів, до прийнятих рішень тощо.

4. Визнання суб'єктивності творчості, аналіз студентом своєї діяльності у відповідності з питанням, як-то:

- Чому я вибрав цю проблему чи тему?
- Що я зрозумів про своє незнання?
- Як я вирішив проблему?
- Що виявилось для мене новим?
- Які в мене виникали труднощі?
- Як їх долав?
- Які нові види та способи діяльності я застосував і засвоїв?

5. Застосування рефлексивного аналізу своєї діяльності самим викладачем, коли він демонструє культуру самоаналізу у процесі вивчення навчального матеріалу.

6. Застосування ідеології сумніву, коли студент опиняється в таких ситуаціях, які потребують рецензування, оцінки, висловлювання власної думки, незгоди з чиеюсь точкою зору.

7. Застосування діалогічних форм навчання. Існує точка зору на рефлексію як дискусію з самим собою, коли ти ставиш собі запитання й сам на нього відповідаєш. Монолог у навчанні гальмує рефлексивні процеси, тому навчальний процес у ВНЗ має переорієнтуватися на суб'єкт-суб'єктну парадигму.

Висновок. Отже, рефлексія є джерелом новацій і розвитку. Рефлексія – це не просто усвідомлення того, що є в людині, але і перебудова самої людини, його індивідуальної свідомості, особистості, здібностей до пізнання і діяльності. Рефлексує людина повернена до культури, вона здатна на творчу діяльність, саморозвиток. Рефлексія – шлях пошуку в собі «духовного, істотного», це шлях до самого себе. Сучасна освітня ситуація потребує від викладача рефлексивності як необхідної професійної якості.

Література:

1. Власова О.І. Педагогічна психологія / О.І. Власова // Навч. посібник – К., 2005. – 282с.
Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей / Д.Б. Богоявленская // Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. Центр «Академия», 2002. – 320с.
2. Богин В.Г. Обучение рефлексии как способ формирования творческой личности // www.school_1/ru/obuchenie_refleksii_kak_sposob.htm
3. Забродський М.М. Педагогічна психологія / М.М. Забродський. – К., 2000. – 226с.
4. Кіт Г.Г. Творчість як необхідна умова ефективності педагогічного процесу / Г.Г. Кіт // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія «Педагогіка і психологія»: зб. наук. пр. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2009. – Вип. 28. С. 325-329.
5. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопр. Философ. – 1996. – №4. – С. 15-26
6. Матюшкин А.М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности / А.М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1982. – №4. – С. 5-14.
7. Психология. Словарь / Под. общей ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494с.

В статті розглядається необхідність навчання майбутніх учителів рефлексії як умови формування потреби в творчій самореалізації, пропонуються кілька способів навчання рефлексії й застосування рефлексивного аналізу в навчальному процесі ВНЗ.

Ключові слова: майбутні вчителі, професійна підготовка, рефлексія, творча самореалізація.

В статті обґрунтовується необхідність навчання майбутніх учителів рефлексії як умови формування потреби в творчій самореалізації, пропонуються деякі способи навчання рефлексії й застосування рефлексивного аналізу в педагогічному процесі ВНЗ.

Ключевые слова: будущие учителя, профессиональная подготовка, рефлексия, творческая самореализация.

The article is devoted to the research of reflection as one of the pedagogical condition of forming future teachers' need of creative self-actualisation. Some methods of forming students' reflective abilities and skills have been suggested.

Keywords: future teachers, professional preparation, reflection, creative self-actualisation.